

Lech Łbik

Ratusz i zabudowa śródrzynekowa z czasów staropolskich w Bydgoszczy Studium historyczne

Dotychczasowa literatura na temat dziejów i architektury bydgoskiego ratusza z czasów staropolskich jest uboga i lakoniczna, przy tym też niejednokrotnie bałamutna¹. Z tej przyczyny niniejsze opracowanie obu tych tematów uwzględnia przede wszystkim zachowane świadectwa źródłowe: pisane, ikonograficzne i kartograficzne², pomija zaś z konieczności rezultaty szeroko-

¹ E. Schmidt, *Der Stadtplan Brombergs um 1600*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt” 1888, s. 41-42; idem, *Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischer Herrschaft*, Bromberg 1904, s. 251; idem, *Historische Einleitung*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 9-10; G. Ohlhoff, *Das alte Rathaus*, „Bromberg” 1974, nr 46, s. 3-6; A. Licznarski, *O starym ratuszu bydgoskim*, „Kalendarz Bydgoski” 1971, s. 134-138; idem, *Historia wędrówki bydgoskiego ratusza*, „Kalendarz Bydgoski” 1975, s. 139-140; F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 259; idem, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 86, 202, 308, 386-387; J. i J. Łosiowie, *Szesnastowieczny ratusz bydgoski w świetle badań archeologicznych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1998, z. 3, s. 11-13.

² Skrótory stosowane w dalszej części artykułu: *ACCB* – *Acta consularia civitatis Bidgostiensis. Księga bydgoskiej rady miejskiej 1671-1675*, cz. 1-2, wyd. Z. Guldon i R. Kabaciński, Bydgoszcz 1967-1969; *AGMB* – Akta Gruntowe miasta Bydgoszczy, zespół w APB; *AHMP* – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: *Kujawy*, red. A. Czachorowski, z. 1: *Bydgoszcz*, oprac. E. Okoń, J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1995; *AMB* – Akta miasta Bydgoszczy, zespół w APB; APB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy; *HB* – *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991; *MOB* – Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy; *REMB* – *Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742-1761-1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1970; *SPCB* – *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434-1770*, wyd. T. Esman i Z. Guldon, Bydgoszcz 1963; *WB* – *Widoki Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1996; *WMBP* – Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy.

płaszczyznowych badań wykopaliskowych Starego Rynku, przeprowadzonych w 2010 roku przez archeologów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, jakie powinny zostać opublikowane. Omawiam po kolei sam ratusz, przyległe doń budy handlowo-mieszkalne, pozostałe obiekty śródrynkowe, a na końcu zestawiam w osobnym aneksie dostępne informacje o podratuszowych domach budniczych.

Ratusz

Organy samorządu miejskiego w postaci rady i sądowej ławy ukonstytuowały się w Bydgoszczy niebawem po lokacji miasta na prawie magdeburskim, do jakiej z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego doszło w roku 1346. Siedzibą obu tych organów był ratusz, wzmiankowany po raz pierwszy dopiero po upływie stulecia, w 1446 roku³. Nie wiadomo, od jak dawna wznosił się na rynku, gdzie dokładnie stał, z czego był zbudowany: z drewna czy cegły? Na możliwość istnienia w owym czasie masywnego budynku ratuszowego wskazują pośrednio dzieje trójnawowego kościoła parafialnego (dzisiejszej katedry), wymurowanego sumptem mieszczan w latach 1425-1466⁴, kto wie, czy nie razem z nową siedzibą władz miejskich.

Z 3 listopada 1519 roku pochodzi list bydgoskiej rady miejskiej do rady miejskiej Gdańska. Rajcy bydgoscy donieśli w nim gdańszczanom, że przybyły znad Motławy mistrz budowlany imieniem Jan nie odebrał z powodu śmierci połowy wynagrodzenia za wykonanie połowy uzgodnionej z nim pracy przy sklepieniach ratusza. Rada bydgoska wyraziła wolę wypłacenia tej zaległości, jeśli tylko jakiś inny mistrz budowlany z Gdańska zgodzi się zakończyć rozpoczętą przez Jana pracę⁵.

W tym kontekście uwagę przykuwa wcześniejszy list rady bydgoskiej do rady gdańskiej, datowany na 5 listopada 1509 roku. Dotyczył on nieokreślonego muru, który postawił w Bydgoszczy gdański murarz Jakub. Robotę sfuszrował, mur się zawalił⁶, nie wiadomo wszak, o jaki mur chodziło, może

³ Chodzi o dokument burmistrza i rady miejskiej, wydany w tymże roku w ratuszu bydgoskim („datum in pretorio Bidgostiensi”). *SPCB*, nr 2, s. 6.

⁴ L. Łbik, *Zarys dziejów bydgoskiej katedry*, „Studia Bydgoskie” 2009, t. 3, s. 286.

⁵ H. Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*, Berlin 1893, s. 173-174 (Urkundliche Beilage 3): „(...) Fidelitates vestrae scire dignetur, quod is Johannes pye memorie architector artis cementarie non pro modico salario ad laborem testitudinum pretorii conventus fuerat mediumque ejusdem salarii medio labore non peracte recepit. Der Bromberger Rath will nun den Rest, wenn ein anderer Architekt den Bau vollendet, auszahlen”.

⁶ *Ibidem*, s. 173 (Urkundliche Beilage 2): „Der Rath der Stadt Bromberg schreibt an der Rath der Stadt Danzig wegen einer eingefallenen Mauer, die Jacobus murator, vicinus des Danziger Raths, errichtet habe”.

ratuszowy, może zaś zupełnie inny, na przykład obronny. Jakkolwiek było, oba listy nie dają wystarczających podstaw do datowania budowy murowanego ratusza na pierwszą ćwierć XVI stulecia, przy czym list późniejszy, informując zdawkowo o zasklepieniu części ratuszowych pomieszczeń, nie określa charakteru ani zakresu podjętych wówczas robót. W tej sytuacji w rachubę wchodzi zarówno całkiem nowa inwestycja, jak i przebudowa bądź rozbudowa istniejącej budowli o trudnej do określenia metryce.

Przed rokiem 1568 do czworobocznego, prostokątnego w rzucie ratusza dostawiono pierwsze budy (kramy) handlowo-mieszkalne (o czym mowa w następnej części niniejszego artykułu), a w roku 1600 przydano mu wyniosłą wieżę, „kunsztownie wzniesioną pośrodku rynku”⁷. Jak ukazuje plan miasta, wykreślony w 1800 roku przez porucznika Lindnera (ryc. 6), kwadratową wieżę posadowiono wewnątrz budowli ratuszowej, w obrębie murów magistralnych jej północno-wschodniego naroża (ryc. 5)⁸. Siedziba władz miejskich uzyskała wtedy charakterystyczną bryłę, utrwaloną na widokach Bydgoszczy z 1656 oraz 1661 roku, z których pierwszy (łącznie z pogładowym planem miasta) sporządził szwedzki inżynier wojskowy Erik Jönsson Dahlberg (ryc. 1, 2), drugi zaś – austriacko-szwajcarski malarz Johann Rudolf Storn (ryc. 3)⁹. Wedle planu Bydgoszczy, wykonanego w 1774 roku przez Paula Johanna Gretha, budynek ratuszowy mierzył 26,11 × 14,06 m, a z przyległymi doń budami mieszkalno-handlowymi – 35,15 (31,13) × 31,13 m (ryc. 4)¹⁰.

Sądząc z przywołanych dzieł Dahlberga i Storna¹¹, ratusz był budowlą gotycką, dwukondygnacyjną, ze stromym, dwuspadowym dachem, pokrytym

⁷ W. Łochowski, *Chronicon civitatis Bidgostiensis*, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rękopis 1337, s. 7: „Tota civitas est muro obducta, turri eminentissima in anno 1600 in acie fori affabre elaborata atque praetorio murato adornata”.

⁸ MOB, sygn. H/1726 (reprodukcja: *AHMP*, nr 8). Lokalizacja wieży w obrębie bryły ratusza była typowa dla większości tego rodzaju budowli w Polsce i całej Europie (por. *Ratusz w miastach północnej Europy*, red. S. Latour, Gdańsk 1997, gdzie istnie bogactwo przykładów).

⁹ *AHMP*, nr 5; W. Tomkiewicz, *Weduty polskie z albumu J.R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki” 1962, t. 3, s. 280, ryc. 25; L. Łbik, *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego „potopu”*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1998, z. 3, s. 18-24.

¹⁰ APB, AMB – Kartografika, sygn. 1 (reprodukcja późniejszej kopii planu Gretha, z drobnymi różnicami względem mapy oryginalnej: *AHMP*, nr 6). Zaprezentowane obliczenia metryczne przeprowadziłem na podstawie archiwalnego oryginału.

¹¹ Z kręgu przydatnych do rozpatrywanego tematu źródeł ikonograficznych wykluczam akwarelę bydgoskiego malarza Paula Bertolda Jaekla, ukazującą zabudowę Starego Rynku na początku XIX w. Rzecz w tym, że obraz powstał dopiero w 1903 r., rzekomo na podstawie anonimowego i zaginionego później pierwowzoru z około 1800 r., którego jednak nikt nigdy na oczy nie widział (*WB*, s. 10, 12, 179 i nr 39). Mimo bardzo późnej metryki dzieło to cieszy się niezasłużonym zaufaniem wielu badaczy przedrozbiorowej architektury miasta.

Ryc. 1. Fragment widoku Bydgoszczy od strony południowej z ratuszem (litera E). Miedzioryt z 1696 r. według rysunku Erika J. Dahlberga z 1656 r.

Ryc. 2. Poglądowy plan Bydgoszczy z 1656 r. (orientowany na południe). Miedzioryt z 1696 r. według rysunku Erika J. Dahlberga z 1656 r.

dachówką oraz ujętym od północy i południa ozdobnymi szczytami schodkowymi. Wysoka wieża kończyła się u Dahlberga wysuniętą przed lico muru czworoboczną galerią, ozdobioną sterczynami w narożach i nakrytą czterospadowym daszkiem namiotowym, który z kolei zwieńczony był zdwojonym hełmem z iglicą (ryc. 1). Nieco inaczej architekturę wieży przedstawił Storm, wyrysowując na niej dwie galerie, większą i mniejszą, rozmieszczone jedna pod drugą na różnych kondygnacjach (ryc. 3). Niestety, reszta jego rysunku, z uwagi na daleko posunięty schematyzm obrazowania, niewiele wnosi do naszej wiedzy o wyglądzie całego zespołu ratuszowego¹². Wiadomo skądinąd, że na wieży wisiał dzwon, a jej dach pobity był blachą ołowianą, hełm natomiast – miedzianą¹³.

Częściowy wgląd w kształt bryły ratusza, dyspozycję jego pomieszczeń oraz ich wyposażenie umożliwiają nieliczne przekazy z XVI, XVII i XVIII stulecia. Kluczową rolę odgrywają przy tym prawn-administracyjne i rachunkowe akta miejskie, pochodzące kolejno z lat 1671-1675 oraz 1742-1765. Mowa w nich o ceramicznym dachu, siedmiokrotnie naprawianym w latach 1745-1760, drewnianych rynnach dachowych czy ratuszowym szczycie, wzmocnionym metalowymi kotwami (ankrami) w roku 1752¹⁴. Do zewnętrznej ściany ratusza przybity był w XVII stuleciu wzorec popularnej miary długości, zwanej łokciem (około 60 cm)¹⁵. Jak wskazuje plan miasta z 1774 roku, główne wejście do tej budowli znajdowało się od strony południowej. Poprzedały je schody, które w 1752 roku zadaszono przy użyciu mendla (15 sztuk) dachówek holenderskich¹⁶. Na tymże planie, ale od strony północnej, zaznaczono dwa pozbawione numerów własnościowo-adresowych, czworoboczne

Wprawdzie Jaekel namalował je, opierając się na swych wcześniejszych rysunkach, z których najstarszy pochodzi z 1857 r., niemniej obiekty już wówczas nieistniejące, takie jak ratusz czy studnie drewnianego wodociągu, przedstawił wyłącznie z fantazji. O tym, że nie miał pojęcia, jak pewne budowle onegdaj wyglądały, świadczy też fasada przyrynkowego kościoła jezuitskiego, zobrazowana zgodnie ze stanem, jaki uzyskała wskutek gruntownej przebudowy z około 1830 r. (por. L. Łbik, *Drewniane wodociągi bydgoskie i łaźnia miejska (do początku XIX wieku)*, [w:] *Historia wodociągów i kanalizacji w Bydgoszczy do 1945 r.*, Bydgoszcz 2004, s. 34, 35; A. Kuszelski, *Zespół jezuitski w Bydgoszczy. Kształtowanie układu przestrzennego i architektura*, „*Nasza Przeszłość*” 2010, t. 113, s. 187). Uwaga ta dotyczy również namalowanego w 1919 r. obrazu Augusta Wolffa, w którym w nawiązaniu do akwareli Jaekla artysta ów wyraził własną wizję plastyczną zabudowy Starego Rynku u progu XIX stulecia (MOB, sygn. H/1496).

¹² Zob. przypis 9.

¹³ *ACCB*, cz. 2, s. 22; *REMB*, s. 143, 145, 147.

¹⁴ *REMB*, s. 101, 105, 108, 115, 120, 129, 135, 151, 167.

¹⁵ *SPCB*, aneks 1, s. 80.

¹⁶ *REMB*, s. 108, 115; *AHMP*, nr 6.

w rzucie obiekty, dostawione do muru ratusza i stanowiące wspólnie z nim komunalną własność. Wnioskując z rejestrów rachunkowych z lat 1752-1760, jeden z tych obiektów zamieszkiwany był przez dwoje sług miejskich, drugi natomiast użytkował wtedy pisarz miejski, dlatego obiekt ów określano mianem budy pisarskiej¹⁷. Budę tę na koszt skarbu miasta postawiono zapewne na miejscu opisanej w 1673 roku podratuszowej budy miejskiej („instita civilis subpraetorialis”), przekazanej uprzednio na mieszkanie słudze miejskiemu Krzysztofowi Książkowi. Był to budynek murowany, podpiwniczony, piętrowy, z sienią, izbą, komorą i piecem. Książek wydzierżawił z czasem budę Wojciechowi Konowałowi i jego małżonce, Konowałowie zaś doprowadzili ją do stanu daleko posuniętej ruiny¹⁸.

Dokumentem z 4 sierpnia 1634 roku król Władysław IV Waza przyznał bydgoskim władzom miejskim wieczysty monopol na wyszynk oraz sprzedaż wina i mocniejszych „likworów” w specjalnie do tego celu urządzonej izbie ratuszowej („stuba praetorii Bydgostiensis”). Zysk ze sprzedaży rzeczonych trunków miał być w całości przeznaczony na renowację popadającego w ruinę ratusza oraz jego wyniosłej wieży¹⁹. Na mocy królewskiego przywileju w jednej z piwnic omawianej budowli urządzono gospodę (piwnicę) miejską²⁰. Niejako przez ścianę sąsiedowała ona z więzieniem miejskim, opatrzonym nazwą „dolnego”. Do krępowania lub torturowania niektórych więźniów używano tam haków, pęt, dybów, drewnianych i żelaznych śrub, jakie stosowano w przypadku miażdżenia stopy ofiary w tak zwanych butach hiszpańskich²¹.

¹⁷ REMB, s. 115, 116, 117, 128, 167; AHMP, nr 6.

¹⁸ ACCB, cz. 2, s. 82-83: „Naprzód dach zły, koziele w pośrodku złamany podstawiony, kozły na murłatach zgnięte stoją, w posowie [suficie] dziura do izby, w izbie, w komorze podciąg pod balkami, które na końcach zgnięte i w izbie podstawek jest, gnoju w komorze kurzego dosyć, okien dwu kwater ni masz, które za mieszkania Christopa Książka, jako refert [mówi], były. Piec niezły na górze, trepy [schody] złe, nad trepami podciąg złamany, w sieni gnój koński, żłób dla koni, mokrość wielka i krowa stoi na gnoju, w sklepie pełno gnoju świńskiego i tam trepów ni masz, świni dwoje w sklepie, który popraskany od świni i kamieni kilka wywalone murowe, drzwi w sklepie od świni pogryzione”.

¹⁹ E. Schmidt, *Beiträge zur Geschichte der Finanzverwaltung Brombergs unter polnischer Herrschaft*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg” 1894, s. 16-17, 45-47. Przywilej Władysława IV odnowił w 1743 r. król August III (ibidem, s. 19). Faktem jest, że środki pozyskane z propinacyjnego monopolu na wino i wódkę trwoniono w późniejszym czasie niezgodnie z ich formalnym przeznaczeniem (ACCB, cz. 1, s. 15, 16).

²⁰ REMB, s. 6, 30, 121.

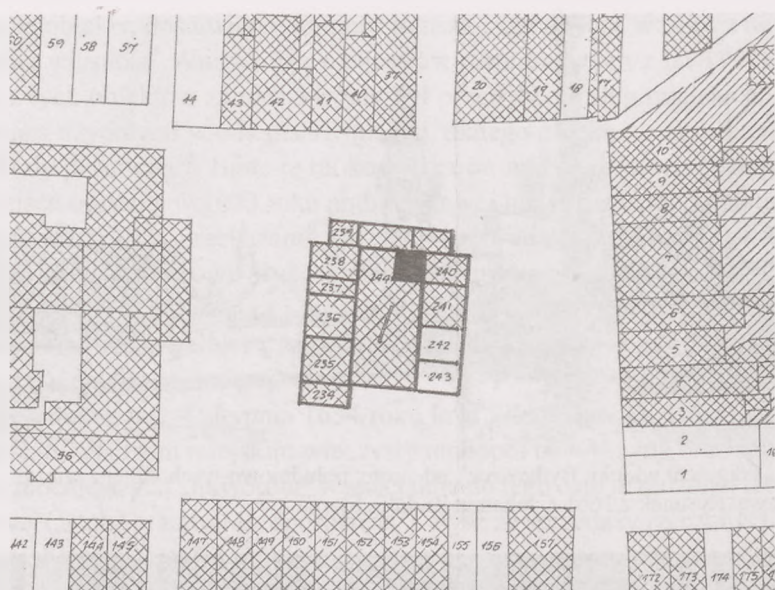
²¹ SPCB, nr 10, s. 33; ACCB, cz. 1, s. 47, 115; cz. 2, s. 40, 93; REMB, s. 101, 105, 112, 115, 125, 135, 148, 149; B. Janiszewska-Mincer, *Bydgoski proces o czary w 1638 roku*, „Prace Komisji Historii BTN” 1966, t. 3, s. 121-122.

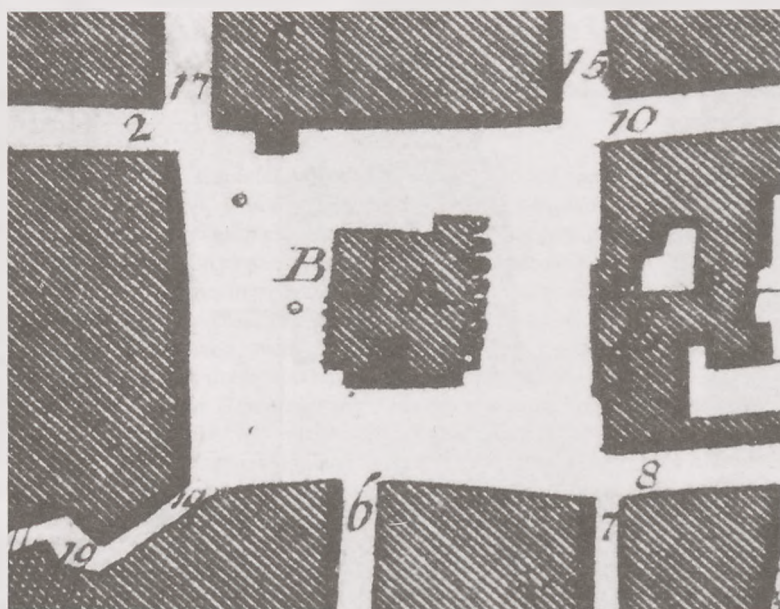
Ryc. 3. Fragment widoku Bydgoszczy od strony południowo-wschodniej z wieżą ratuszową. Rysunek z 1661 r. Johanna Rudolfa Storna

Ryc. 4. Rynek na planie Bydgoszczy z 1774 r., wykreślonym przez Paula Johanna Gretha

Ryc. 5. Ratusz z wieżą wg stanu z 1774 r. Przerys planu miasta P.J. Gretha
Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy*
XVI-XVIII w., Bydgoszcz 1975, wkładka) z uzupełnieniami L. Łbika

Ryc. 6. Rynek na planie Bydgoszczy z 1800 r., wykreślonym
przez porucznika Lindnera

Ryc. 7. Widok bydgoskiego rynku z 1829 r. Akwarela nieznanego autora

Na ratuszowym parterze znajdowało się z kolei więzienie „górne”, będące w istocie aresztem z dwiema co najmniej izbami²².

Na parterze i piętrze wzmiankowano też sień, salę, izbę sądową, izbę średnią, kancelarię, archiwum tudzież skarbiec, zwany inaczej kamlarią²³. Wydaje się, że największymi walorami reprezentacyjnymi odznaczała się duża sala, usytuowana zapewne na piętrze i nakryta drewnianym stropem belkowym²⁴. Co więcej, w izbie sądowej odnotowano obecność ław, okazałego stołu oraz małego stołeczka, w skarbcu – skrzynki na pieniądze i szafy z szufladami do przechowywania protokołów skarbowych, w archiwum natomiast – skrzyni na przywileje i dokumenty miejskie²⁵.

Pozostaje wieża, która w opinii bydgoszczan uchodziła za „ozdobę wszytkiego miasta”²⁶. Jak pamiętamy, już w 1634 roku razem z całym ratuszem chyliła się do upadku, ale najpewniej za jakiś czas zdołano ją wzmocnić. Późną wiosną roku 1671 groziła kolejną katastrofą budowlaną, przy czym chodziło nie tyle o destrukcję murów wieży, co jej dachu i wieńczącego go hełmu. Debata na temat działań zaradczych, jaką władze miasta odbyły z tłumnie zgromadzonym pod ratuszem pospółstwem, doprowadziła do zakwestionowania stanowiska postulującego pilną rozbiórkę nadwątlonego „wierzchu” budowli.

²² *REMB*, s. 125, 135; B. Janiszewska-Mincer, op. cit., s. 112, 116.

²³ *ACCB*, cz. 1, s. 18, 79, 87, 102, 103, 110, 126; cz. 2, s. 22, 23, 56, 93, 149; *REMB*, s. 132, 133, 134, 135, 145, 165.

²⁴ *REMB*, s. 132.

²⁵ *Ibidem*, s. 135, 145; *ACCB*, cz. 1, s. 103; cz. 2, s. 22, 61.

²⁶ *ACCB*, cz. 1, s. 15.

Uchwalono, aby miarodajną decyzję o ewentualnym usunięciu „wierzchu” bądź jego doraźnym „poprawieniu” uzależnić od ekspertyzy specjalnie sprowadzonych do miasta biegłych mistrzów murarskiego rzemiosła²⁷. Nie znamy dalszego przebiegu sprawy, jednakże późniejsze dzieje wieży dowodzą, że dach i hełm zostały uratowane.

Nie wiadomo, w jakim stanie wyszedł ratusz z pożaru, wywołanego 26 września 1708 roku wskutek zaproszenia ognia przez żołnierza szwedzkiego podczas trwania wojny północnej²⁸. Czerwony kur zapał ponownie w roku 1756, na początku wojny siedmioletniej, kiedy to z winy stacjonujących w mieście żołnierzy ogień poważnie uszkodził ratusz, zwłaszcza zaś jego wieżę. Ucierpiały najbardziej drewniane elementy budowli, takie jak więźba dachowa, schody na szczyt wieży oraz wieżowy hełm. Odbudowę zniszczonego obiektu podjęto niebawem po pożarze, wydając na ten cel w ciągu 1756 i 1757 roku niebagatelną sumę 2181 złotych i 7 groszy. Renowacyjne prace murarskie, ciesielskie, zduńsko-dekarskie, ślusarskie, kowalskie i malarskie przeprowadzili rzemieślnicy bydgoscy, roboty blacharskie zaś wykonał konwisarz i blacharz toruński nazwiskiem Klosman. Wieżę przywrócono do postaci z XVII stulecia, odtwarzając nawet pobity blachą ołowianą dach czy pobity blachą miedzianą hełm (ozdobiony połączanymi gałkami, chorągiewkami, księżycami i gwiazdami), tudzież wieszając na dawnym miejscu ocalały z pożogi dzwon (przelany na nowo w Toruniu w 1758 r.)²⁹.

Pomimo różnorakich a doraźnych działań interwencyjnych konstrukcyjna kondycja ratusza ciągle pozostawiała wiele do życzenia, o czym świadczy lustracja starostwa bydgoskiego z 1765 roku, gdzie obiekt ten uznano za „reparacji potrzebujący”³⁰. Potem było już znacznie gorzej. Odkładany „ad kalendas Graecas” kapitalny remont ratusza nigdy nie doszedł do skutku, także po włączeniu miasta w 1772 roku do Królestwa Pruskiego w następstwie I rozbioru Polski. Swoiste światło w tunelu zaświeciło się tylko raz, w roku 1805, wszelako zgasło szybciej, nim zdążyło się rozjarzyć. Otóż w kręgu wyższych urzędników pruskiego obwodu nadnoteckiego brano wtedy pod uwagę możliwość remontu starego ratusza, lecz po konsultacjach i oszacowaniu kosztów rozważanej inwestycji rychło odstąpiono od tego pomysłu³¹. Zdezelowana budowla, opatrzona po rozbiorze Polski numerami własnościowo-adresowymi (Markt

²⁷ Ibidem, s. 15-16.

²⁸ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 188; A. Kuztelski, op. cit., s. 215 (obaj cytowani autorzy piszą o rzeczonem pożarze z powołaniem na rzymskie archiwalia jezuickie).

²⁹ *REMB*, s. 142-143, 147-148, 150, 151.

³⁰ *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661-1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz 1966, s. 40.

³¹ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 387.

244 – 1774 r.; Markt 313 – 1776-1807 r.; Rynek 313 – 1807-1815 r.)³², umierała powoli, przy czym nic nie mogło odmienić jej losu.

Kronikę upadku tej budowli otwiera pismo bydgoskiego magistratu z roku 1775. Czytamy tam, że piwniczne więzienie ratuszowe znajduje się w bardzo złym stanie. Pomieszczenia nie są ogrzewane, a ponieważ cały ratusz otaczają domy mieszczańskie, nie dochodzi tam również światło ani świeże powietrze. Jedyne pomieszczenie, zdadne do trzymania dwóch więźniów, zamieszkuje strażnik więzienny i zarazem sługa miejski³³.

Mimo to ratusz trzymał się stosunkowo krzepko, dlatego w latach 1776-1787 na jego poddaszu odważono się celebrować nabożeństwa ewangeliczne. Zdarzyło się wszak, że do wnętrza prowizorycznego kościoła spadła pewnego razu przegnita belka, a innym razem na głowy zgromadzonych protestantów posypały się obluzowane kamienie. Szczęściem nikomu nic złego się nie stało. Dziurawy dach nie chronił przed śniegiem i deszczem, przeto ołtarz i kazalnica zbutwiały z wilgoci. Poddasze wielokrotnie wypełniał gryzący dym, dochodzący z niższych pomieszczeń przez nieszczelne kominy. Zewnętrzne schody, które wiodły na górę z bruku rynku, groziły zawaleniem, pod nimi zaś znajdował się cuchnący i zabłocony zakątek³⁴.

Po roku 1787 starą budowlę porzucono. Jak podaje radca bydgoskiego Sądu Nadwornego August Carl Holsche, nadal zachowywała wieżę, niemniej nie była już użytkowana i wisiądo nad nią widmo rozległej katastrofy budowlanej. Kilka małych, prywatnych domów budniczych, które jeszcze przy niej egzystowały, nie znalazło w oczach Holschego uznania, podobnie jak nowy odwach policyjno-porządkowej straży miejskiej, postawiony na miejscu zrujnowanych bud. Świątły radca zgłosił postulat, aby szpecącą rynek zabudowę usunąć i odsłonić w ten sposób piękny, śródmiejski plac³⁵.

Moment ostatecznej zagłady przypadł na lata przynależności miasta do napoleońskiego Księstwa Warszawskiego (1807-1815). Zredagowany w kwietniu 1812 roku urzędowy opis Bydgoszczy w następujących słowach odnosi się do dawnej siedziby władz miejskich: „W środku rynku stoi stary zapadły ratusz. Do upiększenia miasta wiele by się przydało uprzątnienie tych

³² L. Łbik, *Aneks archiwalny*, [w:] *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Stare Miasto*, red. P. Winter, cz. 4, t. 9, Bydgoszcz 2001, s. 143 – maszynopis w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy.

³³ G. Ohlhoff, op. cit., s. 4.

³⁴ Ibidem, s. 5.

³⁵ A.C. Holsche, *Der Netzdistrikt, ein Beytrag zur Länder- und Völkerkunde mit statistischen Nachrichten*, Königsberg 1793, s. 106.

rozwalin, różne jednak zachodzą trudności do uskutecznienia tego³⁶. Kolejny opis, sporządzony po 1 lipca 1813 roku, ani słowem nie wspomina o ratuszu, choć wśród budowli przypominających odległą przeszłość i świetność Bydgoszczy wymienia „rozwaliny starej mennicy i zamku”³⁷. Porównanie dat obu cytowanych opisów zacieśnia ramy chronologiczne rozbiórki omawianego obiektu do okresu między majem roku 1812 a czerwcem roku następnego. Chcąc się upewnić, czy w tamtym czasie rzeczywiście do takiej rozbiórki doszło, wystarczy rzucić okiem na plan Bydgoszczy z 1816 roku oraz widok rynku z roku 1829 (ryc. 7), na których widnieją ostatnie budy podratuszowe, rozdzielone wolną od zabudowy działką po dawnym ratuszu³⁸. Szacowna ruina znikła z pejzażu miasta i pewnie żaden z ówczesnych bydgoszczan po niej nie zapłakał.

Podratuszowe budy (kramy) handlowo-mieszkalne

Najstarszą wiadomość o funkcjonowaniu w Bydgoszczy tak zwanych bud, czyli prywatnych obiektów handlowych o trwałej konstrukcji, przekazuje statut działającego od 1532 roku cechu kramarzy, uchwalony przez członków tego bractwa w 1568 roku³⁹. Wprawdzie statut ów nie określa, że chodzi o budy podratuszowe, ale późniejsze źródła bydgoskie sytuują je zawsze w bezpośredniej łączności z gmachem ratusza, odróżniając wyraźnie od prowizorycznych kramów, jatek czy jeszcze prostszych ław⁴⁰.

W roku 1600 pod ratuszem znajdowało się 15 bud kupieckich („institas mercatorum”, „institas circa praetorium existentes, quas budy in vulgari vocant”), w tym 13 murowanych oraz dwie drewniane⁴¹. Na poglądowym planie miasta, wykreślonym w 1656 roku przez Erika Dahlberga, widać szeregi nieokreślonych zabudowań rynkowych, przylegających do ratusza od strony wschodniej i zachodniej (ryc. 2)⁴².

³⁶ *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas i J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972, s. 34.

³⁷ M. Kallas, J. Wojciak, *Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV-XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabciański, M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1974, s. 66, 81.

³⁸ *AHMP*, nr 9; *WB*, nr 43.

³⁹ *SPCB*, nr 10, s. 35.

⁴⁰ APB, AMB, sygn. 1, k. 42v., 49v.; *REMB*, s. 6, 9, 12, 15, 24, 29, 36, 42, 59, 68, 75, 81; A.C. Holsche, op. cit., s. 106.

⁴¹ APB, AMB, sygn. 1, k. 41, 42v.

⁴² *AHMP*, nr 5; L. Łbik, *Widok i plan...*, s. 19, 24.

Porównując ten plan z pomiarowym planem Bydgoszczy z 1774 roku⁴³ (ryc. 4), przyjąć można, że kryją się za nimi budy handlowe, przy czym na planie z XVII stulecia występują od wschodu aż w trzech szeregach o zróżnicowanej długości. Sądzę na tej podstawie, iż w połowie XVII stulecia liczba rzeczonych bud była większa niż w 1774 roku, kiedy to przy ratuszu zobrazowano kartograficznie dziesięć ponumerowanych obiektów budniczych. Wiadomo wszak, że trzy spośród nich zaliczały się do budynków podwójnych, ulokowanych na dwóch osobnych pierwotnie działkach, jakie najpóźniej w pierwszej połowie XVIII wieku skupiono w jedną całość własnościową. Z tego powodu w miarę upływu czasu traktować je zaczęto jak jeden niepodzielny obiekt⁴⁴. I tak w 1774 roku po zachodniej stronie ratusza występowało sześć domów budniczych (wcześniej osiem), natomiast po stronie wschodniej – cztery (wcześniej pięć). Zliczając zgodnie ze stanem wcześniejszym, znajdujemy ich przeto 13, zatem tyle, ile murowanych bud kupieckich zarejestrowano w roku 1600.

Niewiele da się powiedzieć o wyglądzie owych obiektów. Jak ukazuje widok rynku, namalowany na początku 1829 roku przez nieznanego autora (ryc. 7), jedna z pięciu zachowanych nadal bud reprezentowała styl barokowy, pozostałe zaś zdradzały skromne cechy klasycystyczne⁴⁵. Co więcej, cztery z nich były piętrowe, jedna wszak – nadbudowana w latach 1779-1785 – dwupiętrowa. Jednego piętra nie przekraczały także te budy, które znane są ze zdawkowych opisów. Zawierały z reguły piwnice, na parterze mieściły kramy, na piętrach izby mieszkalne, aczkolwiek w XIX stuleciu większość takich budynków spełniała już wyłącznie funkcje mieszkalne⁴⁶. Widok rynku z 1829 roku ujawnia ponadto obecność czteroprzęsłowego krużganka arkadowego w strefie parteru budy barokowej. Był to już tylko relikty dłuższego, zasklepionego korytarza, łączącego jeszcze w 1800 roku pięć z sześciu bud zachodnich i wspartego wówczas na 16 filarach. Z kolei w szeregu bud wschodnich mogły występować podcienia, na co wskazuje plan miasta z 1800 roku (ryc. 6), gdzie zaznaczono sześć przypór przyściennych, w których równie dobrze upatrywać wolno filary sklepienne domniemanych podcieni⁴⁷.

⁴³ *AHMP*, nr 6.

⁴⁴ *AP*, *AGMB*, sygn. 364, k. 3; 367, k. 5; *REMB*, s. 6, 9-10, 15-16. Więcej na ten temat w załączonym aneksie, nr 2, 3, 8.

⁴⁵ *WB*, nr 43 (datę namalowania widoku precyzują J. i J. Łosiowie, op. cit., s. 12); aneks, nr 2, 7, 8.

⁴⁶ *APB*, *AGMB*, sygn. 355-368; *WB*, nr 43. Dane szczegółowe w aneksie.

⁴⁷ *AHMP*, nr 8; *WB*, nr 43; aneks, nr 1 i 2.

O wyposażeniu domów budniczych ogólne wyobrażenie daje inwentarz budy, spisany urzędowo w 1623 roku. Obiekt należał wówczas do Gertrudy Główczykowej, lecz pozostawał w użytkowaniu pewnego dzierżawcy. Był murowany, podpiwniczony, piętrowy, z poddaszem i ceramicznym dachem. Z drzwi wejściowych od rynku, które zawieszono na hakach, wchodziło się do sieni. W niej odnotowano obecność starego, rozebranego „szelbączka” (rozkładana ława lub skrzynia do spania, ewentualnie kuchenny kredens), a także szafki w murze bez zamka. Z sieni, zapewne schodami, przechodziło się na piętro i do dwóch parterowych pomieszczeń: „izdebki” oraz „kramniczki”, czyli kramu. Izdebka miała okna i okiennicę tudzież piec z zielonych kafli i szafkę w murze bez zamka. Usytuowany w pobliżu drzwi wejściowych kram miał natomiast własne drzwi z wrzeciędzem oraz okna. Na piętrze mieściła się pobielona izba z dwiema ławami, piecem z zielonych kafli, parą przeszklonych okien, podzielonych na liczne kwatery. Schody z izby prowadziły na poddasze, gdzie urządzono przegrodzoną deskami komorę z drzwiami bez zawiasów. Dach był po jednej stronie nowy, po drugiej stary, przy czym pospadało z niego wiele dachówek. Schody z rynku wiodły szyją do piwnicy. Nie miała ona sklepienia, ale belkowy strop, w murze zaś otwartą szafę⁴⁸.

Ponieważ budy dzieliły losy ratusza, proces ich destrukcji gwałtownie postąpił w latach 1800-1816⁴⁹. Choć szpeciły rynek, stanowiły własność prywatną, przeto magistrat bydgoski mógł je skomunalizować jedynie za wykupem, a na to potrzebował zgody i środków skarbu pruskiego państwa. Już przed rokiem 1789 na własność miasta przeszły tą drogą dwie skrajne od południa wschodnie działki budnicze, na jakich wzniesiono następnie budynek odwachu policyjno-porządkowej straży miejskiej⁵⁰. Pozostałe parcele zostały wykupione w 1829 roku na mocy królewskiego patentu, wystawionego w Berlinie 20 lutego. Odpowiednie kontrakty kupna-sprzedaży noszą datę 23 kwietnia. Wyplacone przez magistrat sumy zakupu oscyływały w zależności od wielkości działki od 1200 do 1500 talarów. Do rozbiórki ostatnich pięciu bud przystąpiono w drugiej połowie rzeczonoego roku, po wydaniu dekretu w tej sprawie z dnia 9 lipca⁵¹.

⁴⁸ APB, AMB, sygn. 10, k. 67-67v.

⁴⁹ Por. *AHMP*, nr 6-9.

⁵⁰ A.C. Holsche, op. cit., s. 106; aneks, nr 9-10.

⁵¹ APB, AGMB, sygn. 356, k. 2v.-3; 357, k. 2v.-3; 359, k. 17v.-18; 361, k. 33-34 v.; 362, k. 39; 366, k. 1-2; 368, k. 1v.-2.

Jatki, ławy handlowe, waga miejska i studnie

Budowę takich urządzeń handlowych, jak składy sukna, kramy, ławy piekarskie, szewskie czy jatki mięsne, zakładał już przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy z 1346 roku⁵². Z wyjątkiem sukiennic, które w mieście nigdy nie powstały, drewniane kramy i stragany stanowiły techniczną infrastrukturę odbywanych na rynku targów i jarmarków.

Jatki mięsne funkcjonowały na pewno w 1434 roku. Było ich może sześć, gdyż tylu mistrzów liczył wtedy bydgoski cech rzeźników. Czternaście lat później wspomniano zaś o jednej starej jatce i dwóch nowych, niedawno wzniesionych⁵³. Jatkami bądź kramnicami zwano też pospolicie ławy szewskie z obuwiem oraz ławy piekarskie z pieczywem, określane z tej racji mianem chlebowych⁵⁴, przy czym te pierwsze odnotowano w źródłach w 1694 roku, te drugie zaś w roku 1569⁵⁵. W 1600 roku doliczono się na rynku 15 ław chlebowych tudzież dziewięciu jatek z mięsem⁵⁶. Plan Bydgoszczy, sporządzony przez Erika Dahlberga (ryc. 2), pozwala się domyślać istnienia zwartej ciągu rzeczonych kramów w zachodniej części placu rynkowego, pomiędzy budynkiem ratusza a kościołem Jezuitów⁵⁷. Ich liczba była zmienna. Wynikała z aktualnych potrzeb, stymulowanych potencjałem demograficznym i gospodarczym miasta, uzależnionym od okresowych wahań koniunktury oraz takich klęsk elementarnych, jak wojny, epidemie lub pożary.

Wiadomo na przykład, że poświadczony od XVI wieku cech szewców uchwalił w swym statucie (potwierdzonym w 1694 r.), że liczba należących do wszystkich mistrzów ław nie może przekroczyć dwudziestu jeden⁵⁸. Przed rokiem 1742 wespół z ławami szewskimi wznosiły się na rynku ławy chlebowe oraz jatki rzeźnicze, w latach 1742-1744 odnotowano jedynie ławy chlebowe, natomiast w latach 1745-1759 nie było tam żadnej jatki ani ławy⁵⁹. Co istotne, drewniane kramy i stragany targowe, uchodzące za obiekty prowizoryczne,

⁵² J. Wolff, *U progu dziejów Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski” 1938, r. 6, z. 2, s. 12: „Quid vero (...) in ipso oppido nostro in venditoriis pannorum, institis mercatorum, bancis panium, carnicum, sutorum (...) debet dirimari”.

⁵³ *SPCB*, nr 1, s. 2-3; E. Schmidt, *Das Hospital zum Heiligen Geist in Bromberg*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg” 1892, s. 98.

⁵⁴ *SPCB*, nr 10, s. 35; nr 11, s. 37; nr 38, s. 70; *REMB*, s. 6.

⁵⁵ *SPCB*, nr 11, s. 37; nr 38, s. 70.

⁵⁶ APB, AMB, sygn. 1, k. 41.

⁵⁷ *AHMP*, nr 5.

⁵⁸ *SPCB*, s. XXIII; nr 38, s. 70.

⁵⁹ *REMB*, s. 6, 10, 12, 16, 24-25, 30, 36, 42, 50, 59, 68, 75, 81.

zostały pominięte na pruskich planach miasta z lat 1774-1834⁶⁰, choć niewątpliwie funkcjonowały, o czym świadczy wykonany w latach dwudziestych XIX wieku plan rozmieszczenia na rynku kilkudziesięciu kramów. Otaczały one kilka zachowanych jeszcze bud podratuszowych, zajmując głównie, jak w XVII stuleciu, zachodnią połąć rynkowego placu⁶¹.

Wiadomo, iż rynek obywatel się bez pręgierza, który w 1755 roku stał na przedmieściu⁶². Nie wiadomo natomiast, gdzie szukać wagi miejskiej z doby przedrozbiorowej. Założyć można, że w tym samym miejscu, jakie w przestrzeni rynku zajmowała w 1796 roku waga radziecka („Rathswage”) z czasów pruskich, usytuowana obok południowo-zachodniej budy podratuszowej, a naprawiana i ulepszana w roku 1779⁶³. To, że nie uwzględnił jej żaden plan, wynikało zapewne z lekkiej, prowizorycznej konstrukcji obudowy owej wagi, ograniczonej być może do wspartego na czterech drewnianych słupach dachu.

W roku 1541 rada miejska zawarła kontrakt na budowę nowego wodociągu z bydgoskim mieszczaninem Walentym z Bochni. Kontrakt zakładał, że Walenty postawi na rynku cztery studnie publiczne, do których doprowadzi wodę rurami z drewna. Brak potwierdzenia, czy wystawił je w wymaganej liczbie. Plan miasta z 1774 roku ukazuje tylko dwie studnie o kwadratowym kształcie cembrowiny. Jedna znajdowała się w północno-zachodnim narożu rynku, w pobliżu wybiegających z niego ulic Farnej i Księdza Tadeusza Malczewskiego (niegdyś Młyńskiej, następnie Wodnej). Drugą umiejscowiono w przeciwnym, południowo-wschodnim narożu, w sąsiedztwie ulic Jana Kazimierza (pierwotnie Poprzecznej) i Teofila Magdzińskiego (onegdaj Żabiej). Do 1800 roku znikła studnia w narożu północno-zachodnim. Zamiast niej pojawiła się nowa, usytuowana naprzeciw wschodniej elewacji ratuszowej, na wysokości styku tamtejszej budy południowej z pruskim odwachem. W 1816 roku nie było już ani jednej⁶⁴.

⁶⁰ AHMP, nr 6-9, 11.

⁶¹ WMBP, Zbiory Specjalne – Kartografia, sygn. C III 572 (reprodukcja: HB, il. 20 po s. 176).

⁶² REMB, s. 135.

⁶³ APB, AGMB, sygn. 355, k. 21; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 315. W sprawie lokalizacji wskazanej budy zob. wyżej, aneks, nr 1.

⁶⁴ AHMP, nr 8; L. Łbik, *Drewniane wodociągi...*, s. 34, 35.

ANEKS

Podratuszowe domy budnicze

Poniżej zestawiam wiadomości o 10 budach, w tym trzech podwójnych (nr 2, 3, 8), pozyskane z akt miejskich oraz planów miasta z XVIII i XIX wieku, widoku rynku z początku 1829 roku tudzież nielicznych źródeł innego pochodzenia. Prezentacja poszczególnych bud rozpoczyna się od naroża południowo-zachodniego dawnego ratusza, po czym zgodnie z ruchem wskazówek zegara postępuje wzdłuż zachodniej i wschodniej elewacji ratuszowej budowli, aż do jej naroża południowo-wschodniego.

Jedna uwaga. Opisy budynków z porozbiorowych czasów pruskich operują ówczesnymi jednostkami miar długości, mianowicie stopą oraz prętem reńskim albo pruskim, które na użytek niniejszego studium przeliczam w systemie metrycznym. Stosowana w pruskiej praktyce mierniczej od 1755 roku geodezyjna stopa dziesiętna (Dezimalfuss), zwana inaczej geometryczną, liczyła 0,376624 m; dziesięciokrotną takiej stopy był pręt (Rute) o długości 3,76624 m (pręt kwadratowy = 14,18 m²)⁶⁵.

1

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 234 – 1774 r.; Markt 303 – 1776-1807; Rynek 303 – 1807-1815; Markt 303 – 1815-1818; Markt 585 – 1819-1829 r.

Właściciele historyczni parceli: Przed 1740 r. – Wallacowie, później Grabowski; 1740-1751 – Wojciech Bukowski, rajca; 1757-1763 – dzieci Wojciecha Bukowskiego: Ignacy, Filip Nereusz, Sylwia Szwajczerka; 1763-1783 – Sylwia z Bukowskich Szwajczerka, do 1778 r. żona Mateusza, rajcy i wicewójta bydgoskiego, później wdowa; 1783-1788 – dzieci Sylwii i Mateusza Szwajczerkich: Wojciech, Balbina i Kasper; 1788-1795 – Wojciech (Adalbert) Szwajczerki, kanonier w Toruniu; 1795-1796 – Johann Joseph Grunewald, kupiec, i jego żona Balbina ze Szwajczerkich; 1796-1803 – Daniel Gottfried Krüger, kramarz; 1803-1829 – Dorothea Krüger, wdowa po kramarzu Danielu Gotfrydzie, powtórnie zamężna z kramarzem Andreasem Krügerem; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Podratuszowa buda kramarska („institta subpraetorialis”) wznosiła się przy południowo-zachodnim narożniku ratusza, obok wagi

⁶⁵ I. Ichnatowicz, *Miary pruskie i niemieckie*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, A-N, Warszawa 1981, s. 519.

miejskiej. Istniała od dawna w 1763 r., kiedy to jej wartość otaksowano na 1000 tymfów. Była murowana i zrazu piętrowa. Do 1774 r. popadła w częściową ruinę. W latach 1779-1785 zdewastowany obiekt odbudowano, rozbudowano oraz nadbudowano do wysokości drugiego piętra, nakrytego dachem trójspadowym, wykorzystując przy tym stare drewno, deski, gwoździe, okucia, okna, 12 tysięcy starych cegieł, 2 pręty kwadratowe kamieni polnych (28,36 m²) oraz 1 tysiąc ceramicznych dachówek. Wartość odnowionej i rozbudowanej budy, o wymiarach 5,27 × 10,92 m, otaksowano w 1785 r. na 229 talarów i 22 grosze. Na parterze mieściła ona handlowy kram, a na obu piętrach trzy izby mieszkalne. Miała ponadto masywną piwnicę oraz arkadowy krużganek w strefie parteru (w latach 1800-1829 krużganek ów został usunięty bądź uległ zniszczeniu). Razem z krużgankiem mierzyła 5,27 × 10,92 m. Do momentu rozbiórki w 1829 r. przetrwała w stosunkowo dobrym stanie.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 355, k. 1, 2, 3-3v., 7, 8, 21; 356, k. 2v.-3; 364, k. 3; *REMB*, s. 6, 9, 12, 15, 24; *WB*, nr 43; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

2

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 235 – 1774 r.; Markt 304 – 1776-1807; Rynek 304 – 1807-1815; Markt 304 – 1815-1818; Markt 586 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: Przed 1740 r. – Rozalia z Hajów Rodaczewska, żona nobila Wojciecha; 1740 r. – spadkobiercy po Rozalii Rodaczewskiej: nobil Wojciech Rodaczewski, wdowiec, Marianna z Hajów Baczyńska, wdowa po nobilu Michale i siostra Rozalii, oraz Jan Baczyński, syn Michała i Marianny; 1740-1747 – Maciej Warski, rajca, z żoną Wiktorią z Rychlickich; 1747–1788 – Anna Warska, córka Macieja i Wiktorii, z I małżeństwa Jastrzębska, z II – Minks, z III – Sypniewska, a co najmniej od 1779 r. jej trzeci mąż, wdowiec Jan Sypniewski; 1788-1799 – Jan Borucki, kramarz, z żoną Łucją z Jastrzębskich; 1799-1805 – Izabella Sikorska, panna; 1805-1824 – Johann Philipp Sy, czeladnik murarski i kramarz, i jego żona Dorothea ze Stamborskich; 1824-1829 – Dorothea Sy, wdowa po kramarzu Janie Filipie; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Pierwotnie dwie sąsiednie budy kramarskie, przylegające do ratusza od południowego zachodu. Istniały od dawna przed 1740 r., kiedy to były już wzajemnie połączone („institas binas sub praetoriales simul junctas”). Sprzedano je wtedy za 2000 tymfów, a w 1747 r. wyceniono na 2500 tymfów, traktując najpóźniej od 1742 r. jak jeden niepodzielny budynek. Był to obiekt okazały, murowany, piętrowy, z kramem na parterze oraz izbami

mieszkalnymi na piętrze. Miał arkadowy krużganek w strefie parteru, poddasze, dwuspadowy dach i frontowy szczyt o formach barokowych, zwieńczony chorągiewką wiatrową. Czas nadania skupionym uprzednio w jedną całość własnościową kramom jednolitej bryły o barokowym kostiumie architektonicznym wiązać można z osobą wpływowego i zamożnego mieszczanina Macieja Warskiego, właściciela obu budynków od 1 czerwca 1740 r. Na niego bowiem jako inwestora zakładanej przebudowy wskazuje wyraźnie metalowa chorągiewka wiatrowa ze zbiorów bydgoskiego Muzeum Okręgowego (analogiczna do przedstawionej na malarskim widoku rynku z 1829 r.), opatrzona inicjałami „MW” i datą „1740”, uznawana zaś na podstawie wiarygodnej tradycji za pochodzącą ze starego ratusza. Do momentu rozbiórki w 1829 r. buda przetrwała w relatywnie niezłym stanie.

Źródła i literatura: APB, AGMG, sygn. 357, k. 2v.-3, 27-29; 364, k. 1, 3-4, 5, 6v., 12-12v., 17; *REMB*, s. 6, 9, 12, 15, 21; *WB*, nr 43; *AHMP*, nr 6, 8, 9; M. Hahn, *Bromberger Wetterfahnen*, „Bromberg” 1967, nr 23, s. 3.

3

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 236 – 1774 r.; Markt 305 – 1776-1807; Rynek 305 – 1807-1815; Markt 305 – 1815-1818; Markt 587 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: 1740-1751 – Adrian Duszyński, rajca i burmistrz; 1785-1796 – Wilsonowie (Wolsonowie) i ich spadkobiercy; 1797 r. – Przebiczewski; 1797-1829 – Michael Gassner, mistrz szewski; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Pierwotnie dwie sąsiednie budy kramarskie, przylegające do ratusza od zachodu. W jedną całość własnościową skupiono je przed 1740 r. Po połowie XVIII w. obie traktowano jak jeden niepodzielny budynek murowany, piętrowy, z arkadowym krużgankiem w strefie parteru, zajmujący powierzchnię 4,5 pręta kwadratowego (63,81 m²). Wartość obiektu otaksowano w 1797 r. na 489 talarów. Już przed 1816 r. buda popadła w ruinę i najpóźniej w 1825 r. pozostały z niej resztki murów.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 358, k. 1, 6, 12, 15, 17; 359, k. 4, 14, 16; 360, k. 1, 17; 364, k. 3-3v.; *REMB*, s. 6, 9, 12, 15, 16, 24; *WB*, nr 43; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

4

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 237 – 1774 r.; Markt 306 – 1776-1807; Rynek 306 – 1807-1815; Markt 306 – 1815-1818; Markt 588 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1745 – Rozalia ze Zburzyńskich Wilsonowa, wdowa po Józefie, i jej syn, Wojciech Wilson (Wolson), nobil, sekretarz królewski oraz wicewójt bydgoski; 1745-1770 – Adam Sawicki; 1770-1796 – dzieci Adama Sawickiego: Petronela, zamężna z krawcem Baltazarem Klossem, Dorota, Antoni i Ignacy; 1796-1818 – Franciska, Bibiana i Johanna Minior, siostry; 1818-1829 – Franciska Minior, kramarka; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Buda kramarska przylegała do ratusza od zachodu i leżała naprzeciw jezuickiego kościoła. Była niewielka, murowana, piętrowa, z arkadowym krużgankiem w strefie parteru. Zajmowała powierzchnię 2 całych i jednej szóstej pręta kwadratowego (30,72 m²). Istniała w 1742 r., a trzy lata później wyceniono ją na 420 tymfów. W 1796 r. wzmiankowano w niej izby, piwnicę i sklep. Jako kram funkcjonowała jeszcze w 1812 r., atoli w ciągu czterech następnych lat popadła w ruinę i do 1824 r. została rozebrana.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 360, k. 1, 2, 4, 10-10v., 17-18, 31; 361, k. 2, 33, 34v., 47v.; *REMB*, s. 6, 9, 12, 15; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

5

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 238 – 1774 r.; Markt 307 – 1776-1807; Rynek 307 – 1807-1815; Markt 307 – 1815-1818; Markt 589 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1750 – Michał i Marianna Mławscy, małżonkowie; 1750-1777 – Katarzyna Jadwiga z Mławskich Minior i jej mąż Andrzej, kupiec; 1777-1792 – Andrzej Minior, kupiec, wdowiec po Katarzynie Jadwidze, powtórnie żonaty z Marianną Kwasinecką; 1792-1797 – Johann Tatz, tłumacz sądowy, później burmistrz miasta Lipna; 1797-1824 – Wojciech (Albrecht) Wołowski, mistrz szewski i kramarz; 1824-1829 – Katarzyna z Miłskich Wołowska, wdowa po szewcu Wojciechu, z piątką dzieci; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Buda kramarska przylegała do ratusza od północnego zachodu. Była murowana, piętrowa, z arkadowym krużgankiem w strefie parteru. Zajmowała powierzchnię $3\frac{3}{4}$ pręta kwadratowego (53,17 m²). Istniała w 1742 r., a osiem lat później otaksowano jej wartość na 1093 tymfy. Przed 1816 r. popadła w ruinę, wskutek czego do 1824 r. został rozebrana.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 362, k. 10, 18, 39; 363, k. 3, 4v.-5v., 11-14v.; *REMB*, s. 6, 9, 12, 16; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

6

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 239 – 1774 r.; Markt 308 – 1776-1807; Rynek 308 – 1807-1815; Markt 308 – 1815-1818.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1754 – Malicki; 1785 r. – spadkobiercy Malickiego.

Historia zabudowy: Buda kramarska wznosiła się przy północno-zachodnim narożniku ratusza. Była niewielka. Istniała w 1742 r., a rozebrano ją w latach 1800-1816.

Źródła: APB, AGMG, sygn. 363, k. 1, 4; *REMB*, s. 6, 9, 12, 16, 24, 126; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

7

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 240 – 1774 r.; Markt 309 – 1776-1807; Rynek 309 – 1807-1815; Markt 309 – 1815-1818; Markt 590 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1759 – Adam Widyński, ławnik; 1804 r. – Gottlieb Ferdinand Müller, później wdowa po nim; 1804-1810 – Georg Ferdinand Rohdeck, mistrz krawiecki; 1810-1822 – Johanna Charlotte Rohdeck, wdowa po krawcu Jerzym Ferdynandzie, powtórnie zamężna z mistrzem krawieckim Jacobem Schweigerem; 1822-1829 – Carl Friedrich Wilke, mistrz szklarski, i jego żona Anna Dorothea z domu Rhodek; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Buda kramarska przylegała do ratusza od północnego wschodu i przez mur sąsiadowała z wieżą. W latach 1743-1744 określano ją mianem „Trepnej” bądź „Pod Trepami” (staropolskie trepy to obecnie schody). Była murowana, piętrowa, mierzyła 8,67 × 9,41 m. Miała piwnicę, dwuspadowy dach, a na poziomie parteru podcienia albo przypory. Dach budy ucierpiał podczas renowacji spalonej wieży w latach 1756-1757, ale do 1759 r. został naprawiony. Od początku XIX w. służyła wyłącznie celom mieszkalnym, toteż zawierała wtedy 4 izby. W 1804 r. wyceniono ją na 1000 talarów, natomiast 8 lat później – na 1012 talarów i 20 groszy. Rozbiórka zdewastowanego obiektu nastąpiła w 1829 r.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 365, k. 31, 41-41v., 44v., 46; 366, k. 1-2, 64v.-65; *REMB*, s. 6, 9, 12, 156; *WB*, nr 43; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

8

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numeru; Markt 241 – 1774 r.; Markt 310 – 1776-1807; Rynek 310 – 1807-1815; Markt 310 – 1815-1818; Markt 591 – 1819-1829.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1751 – Adam Widyński, ławnik; do 1779 r. – Balcer Minx z żoną Anną, następnie wdowa Anna Minx, powtórnie zamężna z niejakim Jaskulskim, następnie ich córka, Antonina Jaskulska, zamężna z Jakubem Krzemińskim, następnie wdowiec Jakub Krzemiński, żonaty powtórnie z Katarzyną Nagrajkowską; 1779-1781 – Katarzyna z Nagrajkowskich Krzemińska, wdowa po Jakubie, powtórnie zamężna z brygadierem huzarów Szymonem Bromirskim, oraz inni spadkobiercy po Jakubie Krzemińskim: jego syn z drugiego związku Leon, brat Adam i siostra, zamężna z porucznikiem von Sarneckim; 1781-1800 – w wyniku procesu sądowego spadkobiercy po Balcerze Minxie: jego córka Marianna, zamężna z piwowarem Piotrem Wardonem (co najmniej od 1790 r. wdowa, zmarła w 1800 r.), jego wnuczka (po synu Janie) Agnieszka z Minxów Nagrajkowska oraz jej mąż Stanisław; 1800-1806 – Stanisław i Agnieszka z Minxów Nagrajkowsky (I połowa posesji), troje dzieci Kunegundy, córki Piotra i Marianny z Minxów Wardonów, zamężnej z Szymonem Podgurskim: czeladnik zduński Jan, czeladnik ślusarski i kanonier Michał oraz ich siostra Anna, zamężna z mistrzem bednarskim Danielem Bayerem (II połowa posesji); 1806-1828 – Stanisław i Agnieszka z Minxów Nagrajkowsky (I połowa posesji), Daniel i Anna z Podgórkich Bayerowie (II połowa posesji); 1828-1829 – Daniel i Anna z Podgurskich Bayerowie; 1829 r. – Gmina m. Bydgoszczy.

Historia zabudowy: Pierwotnie dwie sąsiednie budy kramarskie, przylegające do ratusza od wschodu („beyde Buden am Markt”). W jedną całość własnościową skupiono je przed 1742 r. i w latach późniejszych traktowano jak jeden budynek. Mimo to każda z nich zachowała oddzielny dach dwuspadowy, z których południowy był wyższy. Obie budy tworzyły wspólnie duży obiekt murowany, piętrowy, o wymiarach 9,41 × 9,41 m, z podcieniami albo przyporami na poziomie parteru. Od początku XIX w. do momentu rozbiórki w 1829 r. niszczący z biegiem lat budynek służył wyłącznie celom mieszkalnym.

Źródła: APB, AGMB, sygn. 367, k. 1, 2, 4-4v., 5, 7, 15, 25-25v.; 368, k. 1v.-2, 94v.-95; *REMB*, s. 6, 10, 16, 24; *WB*, nr 43; *AHMP*, nr 6, 8, 9.

9-10

Adresy: Rynek (Forum) – do 1772 r. bez numerów; Markt 242-243 – 1774 r.; Markt 311-312 – 1776-1807; Rynek 311-312 – 1807-1815.

Właściciele historyczni parceli: 1742-1743 – Jaskulscy albo Jaskuńscy (nr 242 i 311), Warski (nr 243 i 312); 1744-1751 – Jaskulscy albo Jaskuńscy (dwie budy).

Historia zabudowy: Dwie sąsiednie budy kramarskie, z których jedna (północna) przylegała do ratusza od wschodu (nr 242 i 311), druga zaś (południowa) – od południowego wschodu (nr 243 i 312). Istniały w 1742 r. Dwa lata później scalono je w jedną całość własnościową. Po 1751 r. obie uległy destrukcji, toteż w 1774 r. pozostały po nich puste działki budowlane. Przed 1789 r. działki te zostały skomunalizowane pod budowę nowego odwachu policyjno-porządkowej straży miejskiej. Odwach zniesiono przed 1816 r.

Źródła i literatura: *REMB*, s. 6, 10, 12, 16, 24; *AHMP*, nr 6-9; A.C. Holsche, op. cit., s. 106.

Summary

The City Hall in the Market Square, being the seat of the city council and jury, was mentioned for the first time in 1446. Maybe it was a brick structure already at that time, maybe only around 1519, when master builder Jan brought from Gdańsk cofined a part of the City Hall rooms. No matter how it was, preserved till the 19th century, the City Hall was a Gothic two-level building, with a basement, a steep gable roof covered with roofing tiles, and with decorative step gables from the north and the south. Its measurements were 26.11 m × 14.06 m. In 1600, it was decorated with a lofty tower located inside the City Hall building, within the municipality walls of its north-eastern corner. In the 17th-18th centuries, two two-level buildings to be used by municipal servants and municipal writer were added to the City Hall from the northern side. In these centuries, the City Hall cellars featured a municipal inn and a prison, whereas the ground and first floors a hall, custody, room, court room, "medium" room, registry, archive, and a vault. The City Hall was consumed by fire in 1708 and 1756, but it was quickly reconstructed each time. In spite of this, it was deteriorating, and thus it was left in 1787, and completely pulled down in the years 1812-1813.

Already before 1568, first trade-residential stands were added to the City Hall. In 1600 and in the next years, there were 15 stands, including 13 brick ones. They had cellars, stands on the ground floor, and residential rooms on first floors. They were liquidated gradually starting from the 1780's to 1829.

In the neighbourhood of the City Hall, in the market square, at least starting from the 15th century, there were wooden, provisional market stands and stalls for the sale of meat, bread and shoes. Depending on the time, the number of these structures was from a dozen or so to a few dozen. Municipal scales and public wells found their place in the market square as well. A wooden water-supply system provided water to the wells starting from the 16th century.